

Український центр вивчення історії Голокосту

УКРАЇНСЬКЕ СУСПІЛЬСТВО І ПАМ'ЯТЬ ПРО ГОЛОКОСТ: НАУКОВІ ТА ОСВІТНІ АСПЕКТИ

Вибрані доповіді ІХ і Х круглих столів
до Міжнародного дня пам'яті жертв Голокосту

Київ
КІВЦ
2018

УДК 341.485
У45

*Видання стало можливим завдяки сприянню
та фінансовій підтримці Ради Європи в Україні*

Редакційна колегія:

*Анатолій Подольський
Світлана Осіпчук*

Українське суспільство і пам'ять про Голокост: наукові та освітні аспекти (Вибрані доповіді IX і X круглих столів до Міжнародного дня пам'яті жертв Голокосту) / Редкол.: А. Подольський, С. Осіпчук. – Київ: Український центр вивчення історії Голокосту; КВІЦ, 2018. – 108 с.

ISBN 978-617-697-083-5

З 2008 року Український центр вивчення історії Голокосту щорічно 27 січня у Міжнародний день пам'яті жертв Голокосту проводить круглий стіл «Українське суспільство і пам'ять про Голокост: наукові та освітні аспекти», до участі в якому запрошує науковців, викладачів та студентів, представників урядових і неурядових організацій та міжнародних інституцій, а також представників дипломатичних місій та ЗМІ. У цьому виданні зібрано доповіді, виголошені на IX і X круглих столах у 2016 і 2017 рр., за трьома основними напрямками дискусій: наукове дослідження історії Голокосту в Україні, викладання цієї проблематики та пам'ять про Голокост й інші геноциди в Україні та в європейському контексті.

ISBN 978-617-697-083-5

© Автори, 2018
© Український центр вивчення
історії Голокосту, 2018

МІСЦЕВІ КОЛАБОРАНТИ ТА ГОЛОКОСТ В УКРАЇНІ: ПЕРСПЕКТИВИ І ВИКЛИКИ ДОСЛІДЖЕННЯ

Ведучи мову про історію Голокосту, варто перш за все виходити з принципу, що це історія не лише жертв, тобто євреїв, а й тих, кого в історіографії вже традиційно називають винуватцями, рятівниками та спостерігачами.

В окупованій Україні нацисти переслідували євреїв, навіть не намагаючись приховати цього від місцевого неєврейського населення. Уже в перші дні нацистської окупації у багатьох населених пунктах відбувалися публічні знущання над євреями. Зрештою і масові вбивства у більшості випадків чинилися в безпосередній близькості від місць їхнього постійного проживання. Навряд чи хтось із місцевого неєврейського населення міг не знати, яка участь спіткала його сусідів-євреїв. Це своєю чергою вимагало обирати певні поведінкові моделі: хтось, попри загрозу смерті, намагався допомогти їм, хтось, навпаки, пішов на колабораціонізм із нацистами, в тому числі взявши активну участь у переслідуваннях євреїв, а хтось просто спостерігав і водночас своєю пасивністю давав змогу винуватцям сприймати свої дії як прийнятні, нормальні.

Озвучити точні цифри про чисельність цих категорій важко. В базі даних Яд Вашем станом на 1 січня 2016 р. налічувалось 2544 Праведники народів світу з України – майже 10 % від усіх зафіксованих випадків порятунку¹. На жаль, даних, актуальних на 2017 р., Яд Вашем поки не оприлюднював, але відомо, що в червні 2016 р. звання Праведників народів світу отримали ще шість сімей з України². Натомість 30–40 тисяч місцевих мешканців, за приблизними підрахунками німецького дослідника Дітера Поля, взяли участь у здійсненні Голокосту³. Очевидно, жодна з цих цифр не є

¹ Праведники народів мира. Статистика: <http://www.yadvashem.org/yv/ru/righteous/statistics.asp>.

² У Києві шість українських родин отримали відзнаки Ізраїлю «Праведники світу»: <http://www.radiosvoboda.org/a/news/27802421.html>.

³ *Pohl D. Ukrainische Hilfskarte beim Mord an den Juden // Die Täter der Shoah: Fanatische Nationalsozialisten oder ganz normale Deutsche? / Hrsg. G. Paul. – Göttingen, 2002. – S. 219.*

остаточною, і вони змінюватимуться під час подальших досліджень. З упевненістю можна хіба стверджувати, що участь у здійсненні Голокосту та порятунок євреїв були крайніми поведінковими моделями. Найпоширенішим було все ж байдуже ставлення до долі євреїв. Зрештою, в екстремальних умовах нацистської окупації більшість переймалась виживанням передусім власним і своїх близьких.

Тема місцевого колабораціонізму надзвичайно дискусійна. Пов'язано це насамперед із тим, що в СРСР вона була практично табуованою для академічної науки, але паралельно з цим активно інструменталізувалась з політичною метою⁴. Навіть сам термін «колабораціонізм» усе ще залишається досить суперечливим. Окремі дослідники навіть свідомо його уникають⁵. Річ у тім, що традиційно його використовують для означення співпраці з нацистами у політичній сфері, характерної переважно для Західної Європи. Натомість у радянській історіографії цей термін, за невеликими винятками⁶, не вживали, він почав поширюватись лише після розпаду СРСР, ставши фактично більш академічним заміном терміна «зрада», але, поряд із цим, перебравши чітке негативне навантаження останнього. Тому прийнято розрізняти колабораціонізм політичний і функціональний (останній мав місце і в окупованій Україні). Серед функцій, що їх зобов'язані були виконувати місцеві колаборанти, була і співучасть у здійсненні нацистського насилля, в тому числі Голокосту. Виявлялась вона у різних формах – від поширення антисемітської пропаганди до безпосередньої участі у вбивствах. На цей момент мені не вдалося виявити жодного прикладу масового вбивства, до якого тією чи тією мірою не були залучені місцеві колаборанти. Нерідко вони кількісно значно перевищували винуватців

⁴ Див. приклади таких публікацій: *Камінський Є.* Хто і кого переховує за океаном // *Вісті з України*. – 1983. – № 6 (1245). – С. 7; *Мартыненко Б.* Нацистские военные преступники в США и других странах НАТО. – Киев, 1988; *Федрицький О.* Военні злочинці під покровительством властей США // *Вісті з України*. – 1984. – № 50 (1340). – С. 7.

⁵ *Berkhoff K.* Harvest of Despair: Life and Death in Ukraine Under Nazi Rule. – Cambridge, 2004. – P. 4–5.

⁶ *Троциньський В.* Проти вигадок про так званий «антифашистський рух опору» українських націоналістів // *Український історичний журнал*. – 1988. – № 5 (326). – С. 76.

німців⁷. Рідше масові вбивства здійснювались взагалі без участі останніх⁸.

У сучасній історіографії Голокосту дослідження винуватців стало вже окремою субдисципліною⁹. На жаль, у вітчизняній академічній науці, за окремими винятками, ця тема залишається переважно проігнорованою або принаймні маргіналізованою. Серед більше ніж десятка дисертаційних досліджень із проблематики Голокосту, захищених у незалежній Україні, жодне не присвячене саме ролі колаборантів у переслідуванні єврейського населення, попри безсумнівну актуальність цієї теми. Натомість у текстах, зосереджених на вивченні різних проявів місцевого колабораціонізму, співучасть у здійсненні нацистського насилля або замовчується, або мінімалізується, або взагалі заперечується¹⁰. Відбувається це з різних причин, передусім через самоцензуру, – мовляв, не треба писати погане про умовно «своїх», або через переконання, що Голокост – це історія євреїв, тому й досліджувати її мають євреї. Саме тому доводиться визнати, що підставові на цей момент тексти про роль місцевих колаборантів у здійсненні Голокосту в окупованій Україні написані західними дослідни-

⁷ До прикладу, див. відеозапис моєї доповіді «Голокост (не) від куль: місцеві поліцейські та масове вбивство у Дем'янкевецькій суперфосфатній шахті, 8 травня 1942 року» на міжнародній науковій конференції «Масове насильство та геноциди на українських землях у 1930–1940-х роках» (Харків, 2 грудня 2016 р.): Панель «Геноциди в період нацистської окупації»: https://www.youtube.com/watch?v=L_6ohlWbu-8.

⁸ Архів УСБУ в Житомирській області, ф. 5, спр. 32425, т. 5, арк. 101.

⁹ Roseman M. Beyond Conviction? Perpetrators, Ideas, and Action in the Holocaust in Historiographical Perspective // Conflict, Catastrophe and Continuity: Essays on Modern German History / Ed. by F. Biess, M. Roseman, H. Schissler. – New York, 2007. – P. 83–84.

¹⁰ До прикладу, Андрій Боляновський стверджує, що звинувачення особового складу охоронних батальйонів поліції порядку у «масових вбивствах цивільного населення» не відповідають дійсності: *Боляновський А. Українські військові формування в збройних силах Німеччини (1939–1945)*. – Львів, 2003. – С. 148. У подальшому він лише дещо скорегував своє ставлення, зазначаючи, зокрема, що поліцейські були змушені брати участь в облавах та розстрілах єврейського населення лише «в деяких випадках» і «проти своєї волі»: *Боляновський А. Особливості українсько-єврейських взаємин у Західній Україні у роки нацистської окупації* // Матеріали міжнародної науково-практичної конференції «Історична пам'ять про війну та Голокост», Київ, 28–30 вересня 2012. – Дніпропетровськ, 2013. – С. 78–79.

ками¹¹. Однак вони рідко викликають відповідну реакцію у вітчизняній академічній спільноті. До прикладу, виконана у кращих традиціях німецької історіографії монографія Кая Струве про антисврейське насилля влітку 1941 р. у Східній Галичині, левову частку якої присвячено участі місцевого неєврейського населення в погромах, не удостоїлась жодної рецензії.

Це не означає проте, що не залишилось «білих плям» або немає потреби шукати нові підходи у дослідженні вже начебто вивчених проблем. До таких, приміром, належить питання місцевих винуватців Голокосту, перші спроби висвітлити яке з'явилися лише нещодавно¹².

Звісно, перед дослідниками, які беруться за подібні теми, постають численні виклики. Серед них як постійна небезпека, що будь-яке академічне дослідження такої дражливої теми може бути інструменталізоване з політичною метою, особливо в умовах теперішньої «гібридної війни», так і суто психологічні моменти, пов'язані із вивченням масового насилля. Чи не найголовнішим викликом є недосконалість джерел. Можна цілком погодитись із Тімоті Снайдером щодо окреслення «підходу до феномена колабораціонізму з позиції колаборантів» як ключового дослідницького методу¹³. Але поряд із цим майже неможливим видається отримати свідчення власне місцевих винуватців Голокосту, що собі можуть

¹¹ *Dean M.* Collaboration in the Holocaust. Crimes of the Local Police in Belorussia and Ukraine, 1941–44. – New York, 2000; *Eikel M., Sivaieva V.* City Mayors, Rayon Chiefs and Village Elders in Ukraine, 1941–4: How Local Administrators Cooperated with the German Occupation Authorities // *Contemporary European History*. – 2014. – Vol. 23. – № 3. – P. 405–428; *Pohl D.* Ukrainische Hilfskräfte beim Mord an den Juden... – S. 205–234; *Прусин А.* Украинская полиция и Холокост в генеральном округе Киев, 1941–1943: действия и мотивации // *Голокост і сучасність. Студії в Україні і світі*. – 2007. – № 1 (2). – С. 31–59; *Steinhart E.* The Holocaust and the Germanization of Ukraine. – New York, 2015; *Struve K.* Deutsche Herrschaft, ukrainischer Nationalismus, antijüdische Gewalt: Der Sommer 1941 in der Westukraine. – Berlin, 2015.

¹² *Rudakova D.* Soviet Women Collaborators in Occupied Ukraine 1941–1945 // *Australian Journal of Politics and History*. – 2016. – Vol. 62. – № 4. – P. 529–545; *Усач А.* «Я чула крики і стогін людей, чула постріли...»: місцеві колаборантки та нацистські насильницькі практики в генеральній окрузі «Волинь–Поділля» (1941–1944) // *Сторінки воєнної історії України*. – 2016. – Вип. 18. – С. 101–111.

¹³ Друга світова війна як виклик для української історіографії (Форум) // *Україна модерна*. – 2008. – № 13 (2). – С. 14.

дозволити, наприклад, історики геноцидів у Руанді або Камбоджі¹⁴. Вирішуючи цю проблему, доводиться звертатися чи не виключно до кримінальних справ, передусім радянських, хоч проблематичність цього джерела є очевидною.

На мою думку, варто окреслити кілька аспектів, особливо важливих, у перспективі дослідження обговорюваної теми.

У випадку окупованої України неможливо розглядати проблему місцевого колабораціонізму без звернення до попереднього досвіду життя в підрадянській дійсності. Тим більше, що в СРСР, як зазначають історики сталінізму, умови 1920–1930-х рр. сприяли формуванню поведінкових моделей, характерних для воєнного часу¹⁵. Часто цими моделями продовжували послуговуватись і під час нацистської окупації. До прикладу, Петро Капацин із містечка Яришів на Вінниччині зіткнувся із погрозами від селян за те, що на початку 1930-х рр. він брав участь в їхньому розкуркуленні. Убезпечився від їхніх погроз Капацин досить просто – зголосився на поліцейську службу. Серед іншого, він охороняв Яришівське гетто, кілька разів конвоював євреїв до місця масового вбивства, грабував їхнє майно¹⁶.

Вибір тієї чи тієї поведінкової моделі не був чимось постійним. В умовах підкупаційної дійсності одна й та сама людина могла по чергово бути спершу спостерігачем, потім рятувником, потім винуватцем, потім жертвою і навпаки. Так само колабораціонізм не означає автоматичної участі у здійсненні Голокосту. Були колаборанти, які допомагали євреям. Принаймні мені відомо про кілька десятків таких випадків¹⁷. Деякі із них отримали навіть звання

¹⁴ Ширше про сучасні методи дослідження винуватців геноцидів див.: *Finkel E., Straus S.* Macro, Meso, and Micro Research on Genocide: Gains, Shortcomings, and Future Areas of Inquiry // *Genocide Studies and Prevention: an International Journal*. – 2012. – Vol. 7, Issue 1. – P. 61.

¹⁵ *Fitzpatrick Sh.* Tear off the Masks! Identity and Imposture in Twentieth-Century Russia. – Princeton, 2005. – P. 6.

¹⁶ Архів УСБУ у Вінницькій області, ф. 5, спр. 13217, арк. 11 зв.–12, 108.

¹⁷ Особливо приметний у цьому ракурсі випадок Федора Коротюка з села Річича на Рівненщині. Впродовж одного місяця влітку 1941 р. він очолював місцеву поліцейську дільницю, а у 1942–1944 рр. переховував у себе єврейську сім'ю Злотників. Навіть попри те, що Рухля Злотнік, одна з врятованих, дала свідчення на його користь, у листопаді 1944 р. Коротюка засудили до 10 років ув'язнення у виправно-трудових таборах: Архів УСБУ в Рівненській області, ф. 4, спр. 11368, арк. 27–29, 43–43 зв.

Праведників народів світу. Звичайно, в загальних масштабах це було суто маргінальне явище. Поряд із цим порятунок євреїв в одній ситуації не означає, що в іншій та сама людина не могла вбивати. Інколи ці події розділяло лише кілька годин. Приміром, Семен і Фіра Бельфери згадували, що 19 серпня 1942 р. під час масового вбивства євреїв у місті Бар на Вінниччині їм із матір'ю допоміг врятуватися місцевий поліцейський Василь Краєвський, який добре знав їхню сім'ю¹⁸. Але того ж дня він був учасником вбивства інших барських євреїв. Така «суперечлива поведінка» характерна не лише для Голокосту, однак дослідники щойно почали звертати на неї увагу¹⁹.

Коло місцевих винуватців Голокосту виходить поза межі самих лише колаборантів, тобто тих, хто обіймав офіційні посади в місцевих структурах нацистської окупаційної адміністрації, а отже був зобов'язаний брати участь у переслідуваннях євреїв. Типовим є приклад Якіма Кравчука з села Жалаянка на Рівненщині. Весь період нацистської окупації він працював у сільському господарстві. У вересні 1942 р. місцеві поліцейські провели в лісах неподалік Жалаянки облаву і затримали 15 євреїв, які там переховувались. Усіх розстріляли. Кравчука мобілізували для закопування їхніх тіл. Односельці свідчили, що він при цьому власноруч добив лопатою єврейську дитину, а ще одного пораненого чоловіка закопав живцем, супроводжуючи свої дії словами «що я буду жида шкодувати», «а чорт із ним і він там задушиться»²⁰. Ще більше це стосується тих, хто доносив на євреїв, які переховувались, чи грабував їхнє майно. Останнє було справді масовим явищем²¹.

Окремо цей аспект можна прослідкувати також на прикладі діяльності радянського польського та українського націоналістично-

¹⁸ Бельфер Ф. «Начало войны изменило мою жизнь» // Жизнь и смерть в эпоху Холокоста. Свидетельства и документы / Сост. Б. Забарко. – Киев, 2006. – Кн. 1. – С. 150; University of Southern California Shoah Foundation Institute Visual History Archive (USC SFI VHA), 7670, Semen Bel'fer.

¹⁹ Campbell B. Contradictory Behavior during Genocides // *Sociological Forum*. – 2010. – Vol. 25. – № 2. – P. 296–314.

²⁰ Архів УСБУ в Рівненській області, ф. 4, спр. 1456, арк. 19 зв.–20, 28 зв.

²¹ Вірити занадто боляче... Волинь: хроніка подій 1939–1944 років / Упоряд. В. Данилюк. – Луцьк, 1995. – С. 115–116, 136; Кравченко-Бережной Р. Между белым и красным. Стоп-кадры моего XX века. – Санкт-Петербург, 2008. – С. 136, 137, 143, 146, 154; Подворняк М. Вітер з Волині. Спогади. – Вінніпег, 1981. – С. 151.

го рухів Опору. З одного боку, вони з тією чи іншою інтенсивністю брали участь в антинацистській боротьбі і природно мали би бути рятівниками для тих, кого нацисти власне переслідували, в тому числі євреїв, з іншого – відомо про чимало випадків, коли вони самі ставали винуватцями антисврейського насилля. Часто вони просто не хотіли приймати євреїв до своїх лав, особливо жінок, дітей, старих та й навіть дорослих чоловіків, якщо ті не мали зброї, або навпаки їх роззброювали, грабували і навіть убивали. Подібні випадки навряд чи можна вважати частиною нацистської політики Голокосту, бо були інші політичні або індивідуальні цілі, але відбувалися вони безумовно паралельно із Голокостом, тому й ігнорувати їх не можна.

Винуватці Голокосту в жодному разі не були покидьками суспільства, хоч подібне твердження у нас досить поширене. Воно зручне, дає нам змогу відмежуватись від них. Навпаки – винуватці були радше типовими представниками тогочасного суспільства. Серед тих самих колаборантів, попри певні закономірності, були люди різного етнічного походження, соціального статусу, віку і статі, рівня освіти, політичних або релігійних уподобань тощо. Це були ті самі «цілком нормальні люди», які здебільшого не проявляли жодних психічних девіацій. Прикметно, що навіть ті з них, хто безпосередньо вбивав, найчастіше цілком адаптувались до мирного життя в післявоєнний період. Їхній «цілковитій нормальності» можна було навіть дивуватись²².

Самого лише антисемітизму явно замало, аби пояснити масштаби співучасті місцевого населення у здійсненні Голокосту. Винуватцями рухав цілий діапазон мотивацій – від зведення особистих поррахунків до бажання нажитись на єврейському майні. Останнє було чи не найпоширенішим мотивом. У підкупаційній дійсності з'явився навіть спеціальний термін – «нажидитися»²³. Натомість дії, зумовлені бодай якимись ідеологічними переконаннями, траплялися рідко.

²² Глузман С. Рисунки по памяти, или Воспоминания отсидента. – Киев, 2012. – С. 363.

²³ Ковба Ж. Людяність у безодні пекла. Поведінка місцевого населення Східної Галичини в роки «остаточного розв'язання єврейського питання». – Київ, 1998. – С. 251.

Підсумовуючи, зазначу, що, на мою думку, на цьому етапі нагальною є потреба розгляду проблеми місцевого колабораціонізму та Голокосту в мікроісторичній та антропологічній перспективах, зокрема дослідження конкретних формацій чи навіть конкретних винуватців²⁴. Це дасть змогу чіткіше зрозуміти події не лише 70-літньої давності, а й нашого сьогодення.

²⁴ До прикладу, див.: *Dean M. Schutzmannschaften in Ukraine and Belarus: Profiles of Local Police Collaborators // Lessons and Legacies: The Holocaust in International Perspective / Ed. by D. Herzog. – Evanston, 2006. – Vol. VII. – P. 219–232.*